

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A városnövekedés szakaszai – újragondolva

Stages of urban growth – revisited

ENYEDI GYÖRGY

KULCSSZAVAK: városnövekedési szakaszok, városrobbanás, relatív dekoncentráció, dezurbanizáció, a globalizáció urbanizációja

ABSZTRAKT: Három évtizede dolgoztam ki a modern urbanizáció szakaszos jellegének globális (az egész Földön érvényesülő) modelljét. Az elmúlt három évtized, a globalizáció kibontakozása nagyon sok változást hozott a világgazdaság települési térkapcsolataiban. Indokolt tehát újragondolni: érvényes-e még az urbanizációs szakaszok korábbi jellemzése és egymást követő világméretű megjelenése? A tanulmány azt bizonyítja, hogy az alapkoncepció továbbra is érvényes, az egyes szakaszok egymás után mindenütt megjelennek, ám két további kérdés megfogalmazható: a) a fejlődő országokban is elkülönülnek-e az egyes szakaszok, vagy egymásra csúsznak? b) a globalizáció ciklusa után mikor jelentkezik új ciklus, a jelen válság a jelen globalizációs ciklus lezárását jelenti-e, s ha igen: mi lehet az új urbanizációs ciklus jellemzője?

KEYWORDS: *stages of urban growth, urban explosion, relative deconcentration, de-urbanisation, urbanisation of globalisation*

ABSTRACT: *About 35 years ago, urban geographers began to come to terms with the fact that urbanisation had not been accompanied by continuous population growth in cities of the most developed countries. Dutch and US geographers were the most active in formulating a multi-level model. According to this model, urban growth would be followed by population decline (called "de-urbanisation" or "counter-urbanisation") before the onset of a new stage of growth (referred to as "re-urbanisation").*

A few years later (Enyedi 1982), I proposed a revision of this model in three respects. First, I transformed it into a global model. I argued that development stages in advanced economies spread (or would spread) to emerging economies and subsequently to developing countries as well. The first relevant phase of economic development – the so-called urban explosion – certainly did spread in this way. Second, I assumed that the impact of long-term economic cycles (the so-called Kondratiev cycles) could explain different stages of urban growth. Third, I found too little evidence pointing to re-urbanisation (i.e., new population growth in city centres due to urban renewal). Instead, I suggested that new, geographically

de-concentrated urban networks (information cities) would develop in advanced economies.

This paper raises the question whether the development stages summarised above are still relevant or not. We have now reached an advanced stage of globalisation. All important socio-economic changes have impacted on every global city as such changes may in fact begin in an emerging economy and are not necessarily limited to the most developed contexts. Information society has encouraged de-concentration of certain economic activities. At the same time, large metropolitan areas play a more important role than ever in global development.

The paper shows that the basic model outlined above is still valid. Specific stages of urbanisation correspond to the progress of economic cycles. The first and second stages ("urban explosion" and the subsequent relative de-concentration in urban agglomerations) emerged in advanced economies first, moved to emerging economies later, and finally reached developing countries.

Nevertheless, two types of uncertainties concerning future development should be noted. First, we cannot detect de-urbanisation outside the developed world. This may be attributed to the fact that de-urbanisation resulted from the creation of multi-plant enterprises which in turn was a consequence of outsourcing within national boundaries. This trend was typical in the 1970s. During the era of globalisation, outsourcing has become international as enterprises increasingly operated at a multinational level. However, outsourcing from highly developed countries to less developed (mostly emerging) economies targets urban areas where skilled manpower and the necessary infrastructure are available. Consequently, such outsourcing has no de-urbanizing effect. It is probable that the stage of de-urbanisation will therefore remain a feature limited to the most developed countries. This is probable but not certain. For example, there are indications of future de-urbanisation in China.

The second question is how long the stage of globalisation will last. Does the present economic crisis already mark the onset of decline in the cycle of globalisation? In highly developed countries, there is evidence of the growing strength of local economies (e.g., rising demand for local food, development of alternative energy, growing interest in traditional products). At present, the re-evaluation of local economies has only a limited impact on urban development. But this may change in the future. Strong local economies may diminish the global importance of metropolitan areas and could yield a more balanced urban system. I will argue that a new cycle is likely, but will make no predictions as to its expected date or as regards its consequences on urban development in various regions of the world.

Bevezetés

A városvizsgálatok az 1960-as években érzékelték először, hogy az ipari forradalom – a 18. század második fele – óta tartó szakadatlan városnövekedés a fejlett nyugat-európai országokban megtorpant. Az 1970-es években Észak-Amerikában is kimutatható volt a népességnövekedés súlypontjának áthelyeződése a nagyvárosi agglomerációkon kívüli térségekbe. Kézenfekvővé vált, hogy a városnövekedés szakaszos folyamat, amelyben növekedés és népességsökkenés váltakozik, nemcsak

véletlenszerűen, hanem – helyi sajátosságokkal – valamennyi fejlett országban. Az észak-amerikai változásokat B. Berry rendezte általános modellekbe „Urbanization and Counterurbanization” c. könyvében (Berry 1976), az európai urbanizáció szakaszokra bontása pedig elsősorban holland szerzők érdeme (Klaasen, Paelinck 1981, van den Berg et al. 1982). A holland iskola négy szakaszra bontotta az Európában zajló modern urbanizációt: 1) urbanizáció (városnövekedést értve ezen), 2) szuburbanizáció (az elővárosi gyűrű kialakulása), 3) dezurbanizáció (a vidéki térségek gyorsabb népességnövekedése, 4) reurbanizáció (a tömeges visszaköltözés a régi városközpontok felújított területeire)¹. Az 1970-es években néhány város gyors és látványos népességnövekedés színtere volt a fejlődő országok némelyikében is, mely jelenséget a fejlődő országok specialistái vizsgálták, ám az urbanisztika művelői nem kötötték össze a fejlett országokban végbemenő urbanizációs folyamatokkal.

1982-ben tartott (s 1984-ben megjelent) akadémiai székfoglaló előadásomban megállapítottam: „...az egyes szakaszok – a modern urbanizáció kialakulási központjából, Nyugat-Európából – fokozatosan az egész Földön elterjednek, a helyi sajátosságok ellenére globális jellegűek” (Enyedi 1984, 8.). Ez volt az európai modell világmodellként való értelmezésének első kísérlete. Egyébként a holland modell reurbanizációs szakaszát vitattam, a városközpontokba való visszaköltözést korántsem véltem általánosnak. Az én négy globális városnövekedési szakaszom 1) a városrobbanás, 2) a viszonylagos dekoncentráció, 3) a dezurbanizáció és 4) az informatika korának urbanizációja volt csaknem 30 évvel ezelőtt.

A másik hozzájárulásom a cikluselmélethez annak magyarázata, hogy milyen törvényszerű mechanizmusok indítják el, majd fékezik le a nagyméretű városnövekedést, amelyek láthatóan mindenütt érvényesülnek, függetlenül egy-egy ország történelmi hagyományaitól s településpolitikájától. Ezt én a hosszú távú gazdasági ciklusokban (a Kondratyev-ciklusokban) találtam meg. „A gazdaság egyes szakaszaiban a termelőerők bővülése, összetétele és földrajzi elhelyezkedése (települése) változó. Mindez a településrendszer átalakulását is, az urbanizáció pályáját is alapvetően vezérli. A gazdaság ciklikussága az urbanizáció szakaszosságában is kifejeződik – persze egy sor áttétellel s időbeli eltolódással” (Enyedi 1988, 13.).

A városnövekedési ciklusok első megfogalmazása óta harminc esztendő telt el. Új gazdasági ciklus bontakozott ki, a globalizáció a városnövekedést, általában a városi funkciók változását jelentős mértékben a világ gazdasági folyamatokhoz, s nem a nemzeti gazdasághoz köti. Érdeemes mérlegre tenni a városnövekedési ciklusok változását: melyek az új, három évtizede még nem sejtett jelenségek? Egyáltalán: érvényesnek mondható-e még az urbanizációs ciklusok elmélete? E dolgozat a 21. század elejének állapotát kísérli meg beilleszteni a városnövekedési szakaszok modelljébe, hogy megítélhessük ennek érvényességét.

A szakaszok rövid jellemzése

Az első szakasz: a városrobbanás szakasza

Kezdetre az ipari forradalomhoz, általában a modern gazdaság elrugaszkodásához (take-off) kapcsolódik. Hosszú évszázadok alig módosuló városi népességaránya után meglödul s ugrásszerűen növekedni kezd a városi népesség. Ennek fő forrása a faluról városokba történő vándorlás, fő jellemzője pedig a nagyvárosoknak a történelem során eddig még soha nem tapasztalt mérete s elterjedése a Földön.

A modern urbanizáció városnövekedése Nyugat-Európában kezdődött a 18. században. Ennek előfeltétele volt egy megelőző „agrárforradalom”; a fajtanemesítés, a belterjes gazdálkodás olyan hozamnövekedést eredményezett, amely a mezőgazdasági munkaerő egy részét feleslegessé tette. A megjelenő gyáripar ezzel jelentős munkaerőforráshoz jutott: erőteljessé vált e munkaerő városba (bányatelepre) irányuló vándorlása. Az ipari forradalom tőkeszükségletét jelentős részben a gyarmatosítás és a nemzetközi kereskedelem termelte ki – ám alapfeltétele volt a városi polgárság jelenléte, a kereskedelmi tőke jelentős felhalmozódása is a nyugat-európai városokban. A városrobbanás (az ipari forradalom) egy már fejlett, polgárosult városhálózatban következett be, a városhálózat mélységében elterjedt, érintette a középvárosokat is. A látványos nagyvárosi növekedés – mint pl. Londoné vagy Párizsé – olyan városokban következett be, amelyekben a jelentős (munkaerővonzó) feldolgozóipar mellett a kereskedelmi-pénzügyi funkciók, a fővárosi nemzetállam-igazgatási funkciók és többnyire a gyarmatbirodalom-irányítási funkciók összpontosultak.

A városrobbanásnak ez a klasszikus típusa *sehol máshol nem jelent meg* később ugyanilyen formában. Sehol nem ékelődött be olyan érett preindusztriális városhálózatba, mint Nyugat-Európában; sehol nem támaszkodhatott olyan érett, nagy befolyású városi polgárságra, mint kontinensünk nyugati felén.

A nyugat-európai városrobbanást mintegy 100 éves késéssel követte az észak-amerikai és a kelet-közép-európai. *Észak-Amerikában* az európai bevándorlók – az ültetvényes Dél kivételével – elsősorban városi településeket hoztak létre. Az észak-amerikai ipari forradalom – technológiája is, munkaerőforrása is – Európából táplálkozott. Az ipari forradalmat követte tömegméretekben a falusi Amerika kibontakozása – a fő agrárvidék, a Közép-Nyugat földjét csak bő évszázada törték fel.

- Az észak-amerikai városrobbanás két fő területe a kelet-atlanti partvidék és a Nagy Tavak vidéke: az európai bevándorlók első célterületei.
- Az ipar növekvő munkaerő-szükségletét főleg a nemzetközi bevándorlás – és nem a faluról történő bevándorlás – fedezte: az agrárvidékek népességkibocsátó képessége mérsékelt maradt.

- Az iparosodás sokkal fejlettebb s nagyobb üzemeket hozott létre, mint a száz évvel korábbi brit ipari forradalom: az egymásra épülő technológiai folyamatok hatalmas kombinátokat alakítottak ki.

A városnövekedés első szakasza Észak-Amerikában viharos gyorsasággal terjedt el s bontakozott ki: a 19–20. század fordulóján már megjelent a második szakasz. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az első és második szakasz az egész településhálózatot urbanizálttá tette; a városi lakosság aránya a 20. század közepén elérte a teljes népesség 70–75%-át.

Az észak-amerikai városrobbanással egy időben indult meg a városrobbanás Kelet-, Közép- és Dél-Európában, de nagyon vontatottan haladt előre, nem történt meg a városhálózat teljes átalakulása. Az iparosítás lassú volt, s csak a városhálózat egy részére terjedt ki. Általános volt a tőkehiány. A térség országainak többsége kívül rekedt a tengerentúli kereskedelmi vonalakon, és a gyarmatosítás tőkeszerző lehetőségein. A modern nagyváros és a hagyományos mezőváros egymás mellett élt, a falusi népesség sokáig többségben maradt. Kelet-Közép-Európában 1950-ben csupán Csehszlovákiában voltak többségben a városlakók. A latin-amerikai országok többsége az európai félperifériához hasonló urbanizációs pályát „futott be”. A „megkésettek” egyetlen sikeres felzárkózási kísérlete Japáné: néhány évtized alatt került be a legfejlettebb gazdaságú országok közé: Tokyo 1950-ben a világ harmadik legnépesebb városa volt.

A *fejlődő országok* a II. világháború után, többségükben a gyarmati sorból felszabadulva, léptek a modern urbanizáció útjára. A városrobbanás elemi erejű volt, hatalmas falusi tömegek özönlöttek a városokba, amelyek jóval nagyobbra nőttek, mint 100 éve Európában vagy Észak-Amerikában. A városnövekedésben jelentős maradt a természetes szaporodás szerepe. A fejlődő országok gazdasági pályája az elmúlt évtizedekben kettévált, s ezzel városnövekedési mechanizmusuk is kettős lett. Jelentős részük – főleg a világ legnépesebb részén, Dél- és Kelet-Ázsiában – gyors gazdasági növekedéssel alapozta meg városnövekedését (pl. India, Kína, Tajvan), Latin Amerikában is találunk gyorsan felzárkózó országokat (Brazília, Mexikó). Ezt az országcsoportot *emelkedő gazdaságúnak* nevezük – városnövekedését jelentős részben az iparosodásnak, ezen belül a fejlett országokból kitelepült iparnak köszönheti. A fejlődő országok mai csoportjában – főleg afrikai, részben nyugat- és dél-ázsiai országokban – a városnövekedés alapja a falusi válság és túlnépesedés, a bemenekülés a városokba, ahol (megfelelő gazdasági fejlődés híján) nincs szükség erre a munkaerőre. A fejlődő országok milliós nagyvárosaiban a lakosok nagy része vagy éppen többsége – munkaalkalom híján – élősdi, a nagyváros hulladékain tengődő, az antik Róma proletariátusára emlékeztető réteggé válik (anélkül, hogy lenne élelmiszersegélyt osztó szenátus...). Nem integrálódnak a városi társadalomba, a városperemek nyomornegyedeiben mintegy faluközösségben élnek. Ezek a negyedek külsőleg is a falvakat mintázzák. (A jelenség latin-amerikai s ázsiai emelkedő gazdaságú országokban is előfordul.)

A legtöbb fejlődő ország „egyvárosú”. A falusi bevándorlók egy-két nagyvárosba igyekeznek – még nem alakult ki modern városhálózat. A látványos nagyvárosi növekedés ellenére (a Föld mintegy húsz, 10 milliónál népesebb megvárosából 14 található a felzárkózó s fejlődő országokban) a falusi népesség alkotja a lakosság többségét.

A városrobbanás szakasza tehát 200–250 év alatt elterjedt az egész Földön. Igazolni látszik közel 30 éve megfogalmazott hipotézisemet: az Európára s Észak-Amerikára megfogalmazott urbanizációs szakaszok globális jellegűek. Mindennütt jellemző a városnövekedés hirtelen, robbanásszerű megjelenése az iparosítás következtében, ami átalakította a korábban alig módosuló településhálózatot: a városok belső szerkezetét és működését, a városok és falvak kapcsolatrendszerét, a városi civilizáció tartalmát s a településhálózatban való terjedését.

A konkrét megjelenési formák sokszínűek, attól függően, hogy mikor (mely gazdasági-műszaki fejlettségi szakaszban), milyen történelmileg kialakult városhálózatban, milyen társadalmi körülmények között jelent meg a gyors városnövekedés. A városnövekedés földrajzi eloszlása minden esetben polarizált volt: egyenletesebb a korábban is fejlett városhálózatú országokban, erőteljesebb a korábban agrárjellegű országokban. Belső erőforrásokra – a felhalmozódott kereskedelmi tőkére – támaszkodott a fejlett országokban, viszont kívülről vezérelt volt *kezdetben* az emelkedő gazdaságokban, s folyamatosan ilyen volt a fejlődő országokban. A szakasz óriási tömegeket mozgatót meg, sok százmillió ember cserélt – és cserél ma is *folyamatosan* – települést, országot, sőt kontinenst a városrobbanás hatására.

A második szakasz: a relatív dekoncentráció szakasza

Az elnevezés azt a jelenséget takarja, hogy a városnövekedés tovább tart, ám térben széthúzva: viszonylag dekoncentrált módon. A holland iskola szuburbanizációnak nevezi ezt a szakaszt: ám ez a jelenség – a városhatáron kívüli szomszédos települések funkcionális összeszerveződése a nagyvárosokkal – a szakasz települési térfolyamatainak csak egyik jellemzője. A másik: a modern urbanizáció *mélységi* terjedése a településhálózatban, a kis- és középvárosi hálózat gazdasági szerepének módosulása.

E szakasz földrajzi terjedése a városrobbanáshoz hasonló pályát futott be: előbb a fejlett európai, észak-amerikai országokban jelent meg a városrobbanás „csendesedésével”, az emelkedő gazdaságok egy részében s a fejlődő országokban azonban „összecsuészott” a városrobbanással, s a mélységi urbanizáció csökkenéyesen jelentkezett.

A viszonylagos dekoncentráció szakasza Nyugat-Európában (s részlegesen Dél-Kelet- és Közép-Európában) a 19. század második felében kezdődött. A szuburbanizációnak és a mélységi urbanizációnak két előfeltétele volt:

a) A gazdaság szerkezeti átalakulása: a technológiaigényes feldolgozóipar vezető szerepe, a (pénzügyi, kereskedelmi, kulturális) szolgáltatások jelentőségének növekedése. A feldolgozóipar telephelyválasztása kevésbé volt kötött, mint a nagy nyersanyagigényű hagyományos iparágaké, amelyek nyersanyag-lelőhelyekhez, tengeri kikötőkbe, nagy szállítási csomópontokba telepedtek. Ez könnyítette a mélységi urbanizációt. A magas szintű szolgáltatások elterjedése pedig a városközponti lakóterületeket csökkentette – e szolgáltatások fő telephely-választási szempontja a városon belüli központi fekvés, a jó elérhetőség. Átalakult tehát a városok – főleg a nagyvárosok – belső térszerkezete; a gazdasági tevékenység és a lakóhely térigénye csak a régi városhatárt átlépve volt kielégíthető. Ez a szuburbanizációt támogatta. b) Hasonló kettős hatást fejtett ki a közlekedés hálózati és technikai fejlődése. Ez lehetővé tette a napi munkába járást a városhoz közeli falvakból (beköltözés nélkül), s lehetővé tette a mezőgazdasági és ipari termékek piacra juttatását a települések többségéből viszonylag távoli piacokra is.

Európában ez a szakasz jó 70–80 évig tartott, az 1960-as években lezárult. Ezekben az évtizedekben nemcsak a középvárosi (s részben kisvárosi) hálózat erősödött meg (a nagyvárosi növekedés csillapodása mellett), hanem fokozatosan terjedt a városi civilizáció a falvakban is – előrehaladt a falusi és városi térségek integrációja.

Észak-Amerika sajátos vonása ez esetben is (akárcsak a városrobbanási szakaszban), hogy a faluról való bevándorlás kivételes, a külföldről (főleg Európából) történő bevándorlás az általános. A bevándorlók zöme a városokban sebtében épült, rossz minőségű bérlakásokban telepedett le.

Észak-Amerikából indult el – s vált később valamennyi fejlett országban általánossá – a középosztály egy részének kitelepülése az elővárosokba. Az észak-amerikai elővárosok újonnan, terv szerint épülnek, hiszen nincs falu; a házméretek középosztályi igényeket elégítenek ki. A gépkocsi-közlekedés már az 1930-as években elterjedt, ezért az új elővárosok nagy területen szóródnak szét. A nagyvárosi lakóövezeteknek – a keleti part néhány városát leszámítva – történelmi értéke nem volt, s mint említettem, rossz volt a minősége is. Európában a II. világháborúig az elővárosokban még éltek a falusi hagyományok, jelentősek voltak a mezőgazdasági (városellátó) funkciók. Megjelent néhány középosztályi előváros is, de a jellemző a vegyes, részben agrárjellegű, részben naponta a nagyvárosi ipari üzemekbe ingázó lakosságú városkörnyéki falu volt. Ezekben a városkörnyéki településeken a távolabbról a nagyvárosi munkahelyekre törekvők egy része is megállt, az alacsonyabb megélhetési költségek miatt.

A II. világháború után az európai szakasz háromfelé ágazott. Észak- és Nyugat-Európában az 1960-as évekre általánossá vált a középosztály elővárosainak terjedése és a motorizáció, de a tömegközlekedés sokkal jelentősebb maradt, mint Észak-Amerikában. A dél-európai periféria ugyanezt a pályát járta be – megkésve.

A kelet-közép-európai félperiféria az államszocialista rendszer fennállásának 40 esztendeje alatt sajátos fejlődést mutatott, aminek következményei ma is érződnek. Megtorpant a középosztály-jellegű szuburbanizáció, a társadalom jelentős mértékben proletarizálódott. Az elővárosok népességét főleg a távolabbi vidékről a nagyvárosi munkahelyekre törekvők duzzasztották fel. Erősödött az elővárosok munkásjellege. Az európai szocialista félperiférián – a városi agglomerációkban, a településhálózat szerkezetében – megdermedtek az 1930-as évek. Csupán a még az 1970-es évekig folytatódó ipari take-off bővítette ki jelentősen a városhálózatot – azaz a relatív dekoncentráció szakaszában újabb városrobbanás is megjelent (a Balkánon valójában összecsúszott a városrobbanás és a relatív dekoncentráció).

1990 után, a piacgazdaság helyreállításával tulajdonképpen folytatód-
nak a kommunista hatalomátvétellel megszakadt folyamatok. Gyorsan pótlódik az elővárosi fejlődés elmaradottsága – a gyorsaság miatt is rengeteg feszültséggel: a közösségi infrastruktúra fejlesztése messze elmaradt a lakásépítés mögött. Kiépülnek a középosztály- és felső középosztály új lakóterei, általában csatlakozva az 1930-as években létesített vonzó környezetű, magas presztízsű elővárosi településekhez. A városi társadalom kollektív emlékezetében megőrizte a középosztály lakóhelyértékeit, s ezeket negyven év „mélyhűtött” állapotából magához térve újra érvényesíti.

Az *emelkedő gazdaságokban* ez a szakasz az 1970-es években kezdődött. Sajátos vonása, hogy a nagyvárosi növekedés nem csillapodik, de a szuburbanizáció és a városhálózat *mélyégi* erősödése is kétségtelen. A viszonylagos dekoncentráció tehát nem felváltja a városrobbanási szakaszt, hanem mintegy „rácsúszik”, egyidőben érvényesülnek. A legjelentősebb emelkedő gazdaságok – Brazília, India, Kína – évtizedek óta gyors gazdasági növekedést produkálnak, mind az ipari termelésben, mind az üzleti-pénzügyi szolgáltatásokban erősen növekszik globális gazdasági szerepük – ám a falu/város szakadék erősödik, az ázsiai emelkedő gazdaságokban a népesség többsége még most is falun él. A falusi elvándorlás fűti a városrobbanás folytatódását, míg a városi térségekben kétségtelen a viszonylagos dekoncentráció.

A (tapintatosan) fejlődőnek nevezett elmaradott országokban – ezek többsége afrikai – a relatív dekoncentráció csak részleges, egy-egy nagyváros környékén bukkan fel. Eme országcsoport sajátossága, hogy mind a városrobbanásnak, mind a viszonylagos dekoncentrációnak *kezdeti szakasza* van jelen – a településállomány nagyobb része pedig még kívül maradt a modern urbanizáció globális folyamatain. Megállapíthatjuk, a modern urbanizáció második szakasza, a viszonylagos dekoncentráció is „körbejárt” a Földön. Több helyi sajátosságot mutat, mint az első szakasz, de globális jellege feltétlenül igazolt.

A harmadik szakasz: a dezurbanizáció

A legfejlettebb országokban a városnövekedés megállt, a népességnövekedés súlya a rurális (vidéki) térségekbe helyeződött át. Ez nem valaminő „vissza a falvakba” romantikus mozgalom: a falvak, a városok civilizációs szintje kiegyenlítődt, a falvakba költözés egyszerűen kisebb méretű, természetközeli településeken való letelepedést jelent. Az első szakasz falu → város vándorlási mozgalmát a város → falu mozgás váltja fel.

E szakasz sajátosságait és kiváltó mechanizmusát az 1970-es években fogalmazták meg. Első jelei Nagy-Britanniában mutatkoztak – pl. Nagy-London népessége is, számos iparvárosé is csökkent 1950 és 1960 között – ám ezt sajátos brit jelenségnek, a gyarmatbirodalom elvesztése következményének tartották. Az 1970-es években már kétségtelenné vált, hogy a korábbi, megalapozottnak tűnő urbanisztikai prognózisok, amelyek a szakadatlan városnövekedést vetítették előre, felülvizsgálatra szorulnak. Az 1950-es években készült népesség-előrejelzések pl. határozottan állították, hogy az USA lakossága az 1970-es években a három megalopolisban (a kelet-atlanti parton, a Nagy Tavak vidékén és Dél-Kaliforniában) tömörül. Ezzel szemben 1970 és 1980 között a rurális népesség² növekedése *négyszer* volt gyorsabb, mint a nagyvárosi régióké, s a rurális népesség aránya ismét elérte az 1960. évi értéket. A dezurbanizációs szakasz Észak-Amerikában bontakozott ki, ám rövidesen elterjedt a fejlett Európában is.

E fordulatot a városi és a vidéki térségek megváltozott gazdasági szerkezete és szervezete, továbbá társadalmi megítélése magyarázza. Az ipar jelentősége a városi foglalkoztatásban csökken: elterjednek a soktelephelyű vállalatok, amelyeknek telephelyei a rurális térségekben is megjelentek. Ez a kiszervezés napjainkban az olcsóbb emelkedő gazdaságokba telepíti ki az ipari tevékenységet; néhány évtizede az első célpont a fejlett országok rurális térsége volt. A vidék új szerepei, megújult dinamizmusa adja a dezurbanizáció másik magyarázatát. A falusi turizmus, a környezetmegóvás, a szélesedő középosztály nem-materiális értékkeresése, a kézműipari termékek iránt megújuló kereslet is új dinamizmust adhat a rurális térségeknek (legalábbis egy részüknek). Vidéken formálódtak a kutatás-fejlesztés új műhelyei a kaliforniai Szilícium-völgytől a dél-francia Sophia Antipolisig. A technikai fejlődés az otthon végzett távmunkát is elterjesztette, a városoktól akár nagy távolságra is. A közlekedés és a távközlés különböző formáinak roppant fejlődése különösen nagy szerepet játszott a városi funkciók területi szétszóródásában. E fejlődés előfeltétele volt a falu/város alapvető életkörülményeinek kiegyenlítődtése – korábbi városlakók, városi foglalkozások beépítése a korántsem mozdulatlan falusi társadalomba. Született is szellemes, de kevésbé elterjedt kifejezés e jelenségre: a *rurbanizáció*.

Azon el lehet gondolkodni, hogy a *dezurbanizáció* (vagy B. Berry (1976) kifejezésével élve: az *ellen-urbanizáció*) megnevezés nem félrevezető-e? A városi

népességnövekedés valóban megállt, a rurális térségek reneszánsza azonban urbánus elemekre: a város–vidék integrációra támaszkodik.

A harmadik szakasz megjelenése tény, de hogy az előző két szakaszhoz hasonlóan világszerte elterjed-e, vagy csak a legfejlettebb országokra jellemző kiterő lesz, azt nehéz megjósolni. Tény, hogy a dezurbanizáció nem (vagy csak korlátozottan) jelent meg az emelkedő gazdaságokban, s ismeretlen a fejlődő világban. A fejlett országokban e szakasz tovább folytatódik a látványos nagyvárosi (metropolisz) fejlődés „hátszágában” – tovább tart a „mélységi” urbanizáció, a vidéki térségek újjáéledése, újránepesedése (Feltn 2005). Valószínű, hogy az emelkedő gazdaságokban is elterjed a közeli jövőben ez a szakasz.

A negyedik szakasz: a globalizált világ urbanizációja

A már többször idézett holland és angolszász szerzők a negyedik szakaszt *reurbanizációnak* nevezték, azzal jellemezve, hogy a dezurbanizáció viszonylag rövid időszakát újabb városi népességkoncentráció követi. A szerzők azonban adósok maradtak annak meggyőző magyarázatával, hogy milyen társadalmi-gazdasági változások hoznak létre újabb városba tömörülést? Az volt a szokott magyarázat, hogy a napi munkába járás növekvő ideje s költségei, továbbá a történelmi városközpontok (főleg nyugat-európai) rehabilitációja az elővárosokból a központi (megújult) lakóterületre történő beköltözést-visszaköltözést ösztönözték.

Én e negyedik szakaszt soha nem fogadtam el. A visszaköltözés a városközpontokba a városi agglomerációkon belüli népességátrendeződést jelentett, s nem új városnövekedési szakaszt. A városközpontok építészeti-funkcionális megújulása még csak nem is növelte népességüket: a beköltöző középosztály nagyobb méretű lakásokat és nagyobb méretű szolgáltatóintézményeket igényelt, mint a korábbi, a városközpontból kiszorított marginális társadalmi csoportok. Mintha a szerzők úgy vélték volna, hogy a ciklusos fejlődés logikája azt kívánja, hogy ismét népességkoncentráció következzen (bár nem tudták, mitől).

Az 1970-es években érzékelhető volt, hogy új világgazdasági korszak (növekedési ciklus) formálódik. Ennek az *informatika* terjedése volt legmarkánsabb jellemzője. Az informatika a gazdasági egységektől a kormányzati szervezeteken át a háztartásokig oly mértékig átformálta a kapcsolati – benne a térbeli kapcsolati – rendszereket, a városi társadalom működési feltételeit, hogy egy új városfejlődési szakasz bekövetkezése ennek alapján is valószínűsíthető volt. Magam *Castells* híve voltam, az ő új társadalmi modelljét elfogadva, a negyedik szakaszt bő negyedszázada az informatika urbanizációjának neveztem el (*Castells* 1991, 1996). Az informatika korában nem tűnt indokoltnak újabb koncentráció, a korábbi agglomerációs előnyök halványodni lát-

szottak – a negyedik szakasz a legfejlettebb országokban terjedt el, nem a nagyvárosok újránövekedését, hanem térszerkezeti átformálódását hozta.

Azután kézenfekvővé vált, hogy a fejlett országokban a városok gazdasági alapja is átalakult, az anyagi termelés háttérbe szorult a szellemi tevékenység, a különböző szintű szolgáltatások mögött – az ipar kitelepült az emelkedő gazdaságokba. Ma már egyértelmű, hogy *korunk alapvető jellemzője a globalizáció*. A globalizáció a kapitalizmus világrendszerének teljes kibontakozása. A globalizáció folyamatát vezérlő hatalmi központok – az eddigi szakaszoktól eltérően – nem általában a legfejlettebb országokhoz, hanem néhány, a gazdasági-pénzügyi világfolyamatokat döntően befolyásoló transznacionális vállalat-központokat tömörítő nemzetközi metropoliszhoz (pontosabban metropolisztérséghez) kötődnek. A modern urbanizáció negyedik, napjainkra teljesen kibontakozott szakaszát végül is a *globalizáció* urbanizációjának neveztem el, amelyet sem reurbanizáció, sem a korábban általam feltételezett (az informatika elterjedése által lehetővé vált) térbeli dekoncentráció nem jellemez. A globális városhierarchia csúcsán a *globális nagyvárosi régiók*³ állnak, amelyek méretükben, szerkezetükben, működésükben különböznek a korábbi nagyvárosoktól és nagyvárosi agglomerációktól.

E negyedik szakasz sajátos jellemzőit két aspektusból kívánom összefoglalni: a globális nagyvárosi régiók kialakulása, illetve a nemzeti városrendszerek globalizációs hatásra történő átalakulása szempontjából.

a) A *globális nagyvárosi régiók*. A globális városhierarchia csúcsán – kézenfekvően – a globális nagyvárosi régiók állnak. Fő gazdasági tevékenységük a kutatás-fejlesztés, a csúcstechnológia, a magas szintű pénzügyi, gazdasági jogi szolgáltatások, a kulturális gazdaság. E tevékenységek gazdasági környezete bizonytalan, nem tehető rutinszerűvé. A csúcstechnológiai iparban nemcsak a technológia változik gyorsan, de a kereslet is (időről időre vagy fogyasztóról fogyasztóra). A magas szintű üzleti-pénzügyi szolgáltatásokban a vállalatoknak úgy kell szerveződniük, hogy sokféle projektet vagy ügyfelet tudjanak kiszolgálni, és a helyi munkaerőpiacon találjanak elég jól képzett, specializált munkaerőt. Olyan iparágakban, amelyek piacát a divat befolyásolja, a vállalatoknak készen kell állniuk a változtatásokra, a berendezés és a munkaerő új és új átcsoportosítására – érzékelniük kell a piac legkisebb elmozdulását. Az ilyen vállalatoknak nagyon előnyös benne élni egy sűrű tranzakciós hálózatban, állandóan változó piaci, technológiai, terméktervezési információk között. Ilyen intenzív tanulást, kreativitást, innovációt ösztönző hálózatok alakultak ki a csúcstechnológiai iparban, szolgáltatásokban, a divatiparban, a kulturálistermék-iparban stb. A gazdaságilag hasznos tudás megszerzése nemcsak az informatikai világhálótól, de informális emberi kapcsolatoktól is függ.

A térbeli koncentráció fő előnyét jelentő szolgáltató- és információs hálózatok a világ nagyvárosaiban csomósodnak. A nagyvárosi régiókba települést kedveli a magasan képzett munkaerő is, részben a foglalkozásváltás kedvező lehetőségei, részben a sokszínű oktatási-kulturális kínálat miatt is.

Ez a gazdasági háttere a nagyvárosi régiók növekedésének, világgazdasági szerepük erősödésének. Napjaink világgazdaságának települési rendjét két szélsőség jellemzi: a kapcsolatok (egy részének) nagy távolságú, interkontinentális szétszóródása, egyidejűleg a globális hálózaton belül a nagy térbeli koncentrációk kialakulása. A fentebb említett gazdasági előnyök magyarázzák a nagyvárosi növekedés újraindulását.

A globális nagyvárosi régió új településtípus. Lehet, hogy egyetlen nagyváros körül épül fel (mint pl. a párizsi régió), lehet többmagvú (mint a holland Randstadt), ám a központi város(ok) egy sor funkciója kitelepül a külső településövezetbe. A napi munkába járás több irányú, a városrégióban fontos szerepű alközpontok alakulnak ki, saját munkaerővonzó övezettel. A funkcionális terek nem válnak el élesen egymástól. A régió urbánus és rurális térségeket integrál – ez utóbbiaknak a környezetfejlesztés, az üdülés és a lakóhelyfunkció a fő szerepe. Megnő a nagyvárosi régió peremén lévő települések – a külső városok (*exurbiák*) – jelentősége, népesség- és tőkevonzó ereje. Az Egyesült Államokban az 1990-es évek népességnövekedésének ¼-ét az exurbiákban mutatták ki a népszámlálások, a feldolgozóipari beruházások 60%-a (!) irányult ide (Pacione 2001, 84.).

A globális nagyvárosi régiók társadalma bonyolult. E régiók a világgazdaság regionális motorjai, s ez a bevándorlók részére nagy vonzerőt jelent. Vonzerőt a jól képzett munkaerő – különösen a kreatív osztály – számára, egyúttal a szegény vidékek képzetlen munkaerő-feleslege számára is. Ez jelentős kulturális-civilizációs heterogenitást jelent. A nagyvárosi régiók belső térszerkezetében nemcsak a különböző funkciók jelenhetnek meg, hanem az etnikai koncentrációk is, amelyek idegen testként viselkednek a város társadalmi szövetében. Közismert, hogy az idegen civilizációk együttélése egyre súlyosabb konfliktusokkal jár a korábban különösen toleráns Nyugat-Európában. Az elmúlt évtizedek – neoliberalis – gazdaságpolitikája a társadalmi egyenlőtlenségeket éppen a legfejlettebb régiókban erősítette meg. A növekvő szegénység, a munkanélküliség – a tudásalapú gazdaságban a tanulatlan, képzetlen munkaerőre kevéssé van szükség – aránytalanul nagymértékben sújtja az etnikai kisebbségeket. Ez egyre több és súlyosabb társadalmi konfliktust okoz.

A kulturálisan heterogén, többközpontú, társadalmilag és térben polarizált városrégió az egyenlőtlen fejlődés töredezett sakktáblája, amely nagy területen szóródik szét. A globális nagyvárosi régiók a világgazdaság legversenyképesebb és leginkább növekedést generáló helyei – ahol egyúttal a (társadalmilag és környezeti szempontból) fenntartható városfejlődés a legjobban fenyegetett.

Új vonás – s a gazdasági globalizáció egyik eredménye –, hogy a globális nagyvárosi régiók nemcsak a legfejlettebb országokban jelennek meg, hanem a fölemelkedő gazdaságokban, olykor a legkevésbé fejlett fejlődő országokban is. Megbomlóban van tehát a városnövekedési szakaszok egymásutánisága és hierarchikus rendje. A „fejlett világ” mindeddig az euro-atlanti térség volt, mind-

egyik új szakasz az európai, észak-amerikai városszervezési, urbanisztikai, kormányzási elveket követte. A globális nagyvárosi régiók azonban a nagyon eltérő hagyományokkal rendelkező ázsiai országokban is megjelentek, ahol a városalakók más jogokkal, igényekkel, magatartási szabályokkal rendelkeznek, mint az európaiak. A fejlett világon kívüli globális nagyvárosi régiók általában olyan térségekben alakultak ki, ahol nagyon régi, több ezer éves városi kultúra létezett.

b) A *nemzeti városrendszerek* történelmileg kialakult s többé-kevésbé rögzült rendjét természetesen megzavarta, hogy egyes elemei kisebb vagy nagyobb mértékben kibocsátóként, közvetítőként és/vagy befogadóként a globális hálózatokhoz kapcsolódnak. A városok jelentős része számos vonatkozásban kilép a nemzeti településrendszerből, s a globális hálózathoz kapcsolódik. Ez a „kint is vagyok, bent is vagyok” helyzet a városrendszerben bizonytalanságot okozhat, a nemzeti városszervezés gyengülését eredményezi. Újfajta egyenlőtlenség jelentkezik a globális hálózatokba bekapcsolt s abból kimaradó települések között. Globális *hatások* ez utóbbiakat is érik: a helyi és nemzetközi térkapcsolatok szinte elválaszthatatlanul szövik át a fejlett országok nemzeti városrendszerét.

A globalizáció korában a településrendszer *alapsejtjei*, a városi vonzáskörzetek is átalakulnak. A klasszikus Christaller-i településrend kialakító eleme a távolság – idő és költség szerinti – minimalizálása volt. A falvak a legközelebbi kisvárosokhoz kapcsolódnak (amely a nem mindennapi szolgáltatásokat nyújtja vonzásterülete számára), a kisvárosi vonzáskörzetek a középvárosokhoz és így tovább (Christaller 1933). A távolság szerepe – a technikai fejlődésnek köszönhetően – alaposan lecsökkent. A falusi népesség nem feltétlenül a legközelebbi kisváros szolgáltatásait veszi igénybe, hanem inkább a közép- és nagyvárosokét (főleg a sűrűn lakott Európában), ahol nagyobb a választék – a távolságminimalizálás helyébe a piaci előnyök maximalizálása lépett. Mindez a kisvárosok gyakori süllyedését eredményezte, ami a magyar településhálózatban is megfigyelhető.

A negyedik szakasz tehát számos sajátossággal rendelkezik, de eddigi alakulása alapvetően megfelel a városnövekedési szakaszok korábban megfogalmazott modelljének. A legfontosabb sajátosság, hogy a globalizáció urbanizációjának egyes elemei egyidejűleg az egész világon megjelentek, míg a korábbi szakaszok elterjedése keletkezési központjukból a Föld többi részére évtizedekig tartott, s csupán az első szakasz – a városrobbanás – fejlődött ki mindenütt.

Összefoglalás

Három évtizede dolgoztam ki a modern urbanizáció szakaszos jellegének globális (az egész Földön érvényesülő) modelljét. Bő negyedszázada az

urbanizációs szakaszok változásait a hosszú távú gazdasági ciklusokkal (a Kondratyev-ciklusokkal) magyaráztam. Az 1970-es évek elején kezdődő világgazdasági korszakváltás, amelyet csak egy bő évtized múltán ismert fel s írt le a nemzetközi közgazdasági szakirodalom, a *globalizáció* kialakulása nagyon sok változást hozott a világgazdaság települési térkapcsolataiban. Témánk szempontjából a legfontosabb, hogy a nagy társadalmi-gazdasági impulzusok *végigfutnak az egész globális nagyvárosi hálózaton*, nemcsak a legfejlettebb országokban indulhatnak el, nem csupán a nemzetállamokon belüli fejlődési viszonyok formálják a városrendszert, hanem mindenütt érvényesül a globális nagyvárosi régiók modellformáló hatása. Indokolt hát újragondolni: érvényesnek ítéltető-e még a *jelenre* vonatkozóan az urbanizációs szakaszok jellemzése s elkülönülése?

A dolgozat azt bizonyítja, hogy az alapkoncepció továbbra is érvényes – mindegyik gazdasági ciklushoz illeszkedik egy urbanizációs szakasz, mely a Föld legfejlettebb gazdaságú térségében jelenik meg először, s terjed tovább az emelkedő gazdaságokba és a fejlődő országokba. A globalizáció jelen – kifejtett – szakasza két megfontolást indokoltá tesz.

Az első: jelentkezik-e a dezurbanizációs szakasz a fejlett országokon kívül, körbeéri-e a Földet az első két szakaszhoz hasonlóan? Eddig ez a szakasz nem jelent meg a feltörekvő gazdaságokban a relatív dekoncentráció (szuburbanizáció) után. Lehet, hogy e szakasz a Föld nagy részén „összecsúszik” a globalizációs szakasszal; lehet, hogy nem lesz világmodell, nem terjed tovább az euro-atlanti fejlett világból. Lehet, hogy ez a dezurbanizáció – azaz a modern gazdaság kitelepülése a városi agglomerációkon túl, a vidéki térségekbe – csupán annak a többtelephelyes vállalati szervezetnek első megjelenési formája volt, amely azóta a kiszervezést globális jelenséggé tette, s a multinacionális nagyvállalatokat hozta létre – ez esetben nem várható a modell világméretű elterjedése. Ám ezt még korai lenne kijelenteni – a feltörekvő gazdaságok is kitelepíthetnek részlegeket a fejlődő világba – a kínai-afrikai kapcsolatokban ennek már vannak jelei.

A második megfontolás azt a kérdés fogalmazza meg, hogy a globalizációs szakasz túljutott-e a csúcson? Vajon a jelen világgazdasági válság nem első jele-e a globalizációs szakasz kezdődő hanyatlásának? A legfejlettebb országokban számtalan jele van a lokális gazdaság erősödésének, a helyi élelmiszerek fogyasztásnövekedésének, a kézműipari termékek iránti keresletnek, az országon belüli turizmus fellendülésének stb. Mindez ma még szórványos jelenség, nincs világgazdasági jelentősége, ám a jövőben erősödhet, például a környezetterhelés mérséklése érdekében. A helyi gazdaság erősödése mérsékelné a globális nagyvárosi régiók világméretű gazdaságszervező funkcióit s népességvonzó erejét. A hosszú távú gazdasági ciklus változása bizonyos. Ám, hogy mikor, milyen módon következik be, milyen urbanizációs hatásai lesznek, arra csak a francia közmondással felelhetek: „Qui vivra, verra” – aki megéri, meglátja.

Jegyzetek

- 1 A holland iskola jó összefoglalóját adta Lados M. (1994).
- 2 Az amerikai népességstatisztika megnevezésével a „non-metropolitan” (nem nagyvárosi) népesség. Ebbe a farmnépességen kívül (az USA-ban nagyon ritka a csoportos falusi település) a kisvárosi alapfokú szolgáltatóközpontok népessége is beletartozik.
- 3 Világvárosi és metropolisz-régióknak is nevezik eme térszerkezeti formákat.

Irodalom

- Berg, L. van den et al. (1982): *Urban Europe. Vol. I. Study of Growth and Decline*. Pergamon Press, New York, Oxford
- Berry, B. (1976): *Urbanization and Counterurbanization*. Sage, Beverly Hills
- Castells, M. (1991): *The Informational City*. Blackwell, Oxford
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society*. Blackwell, Oxford
- Christaller, W. (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Gustav Fischer, Jena
- Enyedi Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Feltin, M. (2005): Démographie. Quand la France fait boom. *l'Express*, 5., 49–51.
- Klaasen, L. H., Paelinck, J. H. P. (1979): The Future of Large Towns. *Environment and Planning A*, 10., 1095–1104.
- Lados M. (1994): A városnövekedés szakaszai – urbanizációs ciklusok. In: Rechnitzer J. (szerk.): *Felvezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr, 186–210.
- Pacione, M. (2001): *Urban Geography. A Global Perspective*. Routledge, London